

Okolje in zdravje

Maja Čemažar
Onkološki inštitut

Vsebina predavanj

- Dejavniki okolja glede na delovanje
- Dejavniki okolja glede na vir izpostavitve
- Rak kot primer bolezni, ki nastane pretežno pod vplivom okolja
- Ionizirajoče sevanje - biološki učinki

Dejavniki okolja glede na delovanje

- Biološki (virusi, bakterije...)
- Kemični (benzen, halogeni...)
- Fizikalni (hrup, električna energija...)
- Mehanični (poškodba)
- Psihosocialni (stres, negotovost...)

Dejavniki okolja glede na vir izpostavitve

- Zrak
- Voda
- Hrana in pridelovanje hrane
- Bivalno okolje in urbanizacija
- Viri energije
- Industrijsko onesnaževanje

Rak: primer bolezni, ki nastane pretežno pod vplivom okolja

Ionizirajoče sevanje

- **Osnove tumorske biologije:** struktura celice, delitev, mutacije, karcenogeni, geni odgovorni za nastanek raka, lastnosti tumorskih celic, invazivnost, metastaziranje
- **Biološki učinki ionizirajočega sevanja:** vrste ionizirajočega sevanja, delovanje na DNA, celice, tkiva, organizem

Okolje in zdravje

- Dejavniki okolja, njihov učinek na zdravje, občutljivost populacije
- Ocena tveganja
- Obvladovanje in varovanje pred dejavniki okolja (obvladvanje tveganja)

Ekosistem

- funkcionalna sodelovanje življenjska združbe (biocenoza) in dejavnikov neživega okolja (biotop)

Okolje - zdravje

- Okolje - celota vseh dejavnikov v življenjskem prostoru, ki vplivajo na živa bitja oz. so pod njihovim vplivom
"vse kar je okoli (zunaj) človeka"
- Zdravje (WHO) - stanje popolnega telesnega, duševnega in socialnega ugodja in ne samo stanje brez bolezni in poškodb
"določeno z genetskimi dejavniki in dejavniki okolja"

Škodljivi dejavniki

Tradicionalni

Prenašalci bolezni
Infektivni agensi
Neprimerno bivališče
Pitna voda slabe kvalitete
Onesnažen zrak v
prostorih
Pomanjkanje hrane
Rojevanje
Divje živali
Poškodbe pri pridelovanju
hrane

Sodobni

Kajenje
Transport
Onesnaženje zaradi
odpadnih voda
Onesnažen zrak
Povečana ali napačna
uporaba kemikalij
Industrija
Nepravilna prehrana

Biološki, kemični in fizikalni dejavniki glede na vir izpostavitve

	Biološki	Kemični	Fizikalni
Zrak			
Vir/izvor	Mikroorganizmi	Dim, prah, delci	Sevanje, toplota, hrup
Vektorji	Kašljanje, izdih	Onesnažen zrak	Podnebje, nenadzorovana izpostavitve
Poti	Vdihavanje, kontakt	Vdihavanje, kontakt	Vdihavanje, direktni vnos v telo

Biološki, kemični in fizikalni dejavniki glede na vir izpostavitve

	Biološki	Kemični	Fizikalni
Voda			
Vir/izvor	Mikroorganizmi, razpadajoča organska snov	Iztoki, poroznost, odpadki	Sevanje, toplota hladilne vode pri nuklearkah
Vektorji	Žuželke, glodalci, polži, živalski iztrebki, prehrambena veriga	Oneažena voda in hrana	Nesreče, onesnažena hrana in voda
Poti	Ugrizi, zaužitje, kontakt	Zaužitje, kontakt	Zaužitje, kontakt

Biološki, kemični in fizikalni dejavniki glede na vir izpostavitve

	Biološki	Kemični	Fizikalni
Zemlja			
Vir/Izvor	Organizmi v zemlji	Trdne snovi, tekočine	Sevanje
Vektorji	Razpadajoče organske snovi, ki vodijo v vzdrževanje org.	Onesnažena hrana in podtalnica	Nesreče, onesnažena hrana in podtalnica
Poti	Kontakti, ugrizi	Zaužitje, kontakt	Kontakt, zaužitje

Biološki dejavniki

- Vrste:
  - Vse oblike življenja, vključno s produkti, ki jih živi organizmi proizvajajo
  - Rastline, živali, glive, bakterije, virusi, prioni
  - Toksini in alergeni

Nalezljive bolezni

- Bolezni, ki se prenašajo s človeka na človeka (živali na človeka)
- Najpogostejše smrtnealezljive bolezni: akutne respiratorne infekcije otrok mlajših od 5 let, driska, tuberkuloza, malarija, ošpice, hepatitis B, AIDS

Nalezljive bolezni - vrste prenosa

- Direktni kontakt (spolno prenosljive bolezni)
- Preko zraka (okužbe zgornjih dihalnih poti, tuberkuloza)
- Drugi nosilci (material, ki je v stiku z okuženo osebo, gliste)
- Vektorji (insekti, borelija)

Širjenje bioloških dejavnikov

- Onesnažena voda: kolera, trebušni tifus...
- Slaba higiena, kanalizacija
- Prenos bolezni preko zraka: tuberkuloza, ošpice, gripa, pljučnice
- Prenaseljenost

Širjenje bioloških dejavnikov

- Neurejeni (nečisti) prostori za živali: zoonoze (kuga)
- Onesnažena zemlja in voda (stoječa voda, nehigienski prostori): širjenje bolezni, ki jih prenašajo žuželke in glodalci: malarija, trahom, rumena mrzlica, trebušni tifus...)

Širjenje bioloških dejavnikov

- Spremembe v okolju in motnje v ravnotežju naravnih prebivalcev lahko imajo velik vpliv na prenos nalezljivih bolezni (Ebola virus...)

Poti izpostavitve

- Voda, zrak in hrana
- Poleg tega lahko vstopajo paraziti tudi:
  - direktno preko kože (trakulja)
  - prek ugrizov žuželk (malaria)
  - preko kontaminirane zemlje na kožo
  - prenos s človeka na človeka

Minimalna efektivna doza

- Najmanjše potrebno število bakterij (virusov, parazitov), ki povzročijo bolezen pri posamezniku

Distribucija, rast in obrambni mehanizmi

- Infekcija (okužba) lahko nastane na mestu vstopa v telo (infekcije zgornjih dihalnih poti, akne). Vdorno mesto.
- Širjenje po telesu preko krvi, limfe ali drugih telesnih tekočin - pojav infekcije v delih telesa, ki je primerno za rast patogenov. Generalizacija - ciljna tkiva

Obrambni mehanizmi

- Imunski sistem: humoralna imunost (protitelesa), celična imunost
- Minimalna infektivna doza varira glede na povzročitelja in je različna med posamezniki glede na fizično kondicijo in stopnjo prehranjenosti...
- Antibiotiki

Vplivi na zdravje

- Infekcija: bolezen, ki jo lahko povzroči biološki dejavnik v gostitelju
- Črevesne bolezni
- Respiratorne bolezni
- Spolno prenosljive bolezni

- Rezistenca na antibiotike

Testi za identifikacijo bioloških dejavnikov

- Mikrobiološki testi
- Izolacija iz dol. organov, krvi in drugih telesnih tekočin
- Imunološki testi (prisotnost protiteles)
- Kontrola pitne vode, hrane, zemlje

Kemični dejavniki

- Prb. 10×10^6 kemičnih spojin je bilo sintetiziranih od začetka 20. stoletja
- Prb 1% se uporablja v vsakodnevnem življenju (pesticidi, zdravila...)

Toksičnost

- Vsak škodljiv učinek kemikalije na ciljni organ
- Vse kemikalije so toksične do dol. mere - tveganje odvisno predvsem od stopnje toksičnosti kemikalije in trajanja ter pogostnosti izpostavitve
- Za večino kemikalij študije o njihovi toksičnosti še niso narejene

Toksičnost

- Za identifikacijo in razvrstitev kemičnega dejavnika je potrebno poznati naslednje o kemikaliji:
  - Fizikalne in kemične lastnosti
  - Načini vstopa v telo
  - Distribucija in metabolizem v telesu
  - Učinki, ki jih ima na organe
  - Kako opredeliti škodljivost v realnem okolju

Klasifikacija

- Anorganske spojine
  - Halogeni
  - Jedki materiali
  - Kovine
- Organske spojine
  - Ogljikovodiki
  - Halogenirani ogljikovodiki
  - Alkoholi
  - Glikoli in njegovi derivati
  - Organska topila

Anorganske spojine

- Halogeni: fluor, klor, brom, jod (iritacije dihalnih poti)
- Jedki (korozivni) materiali: amoniak, kalcijev hidroksid, kalcijev oksid, kalijev hidroksid, kisline... (lokalne razjede na koži, očeh, dihalih)
- Kovine: kadmij, krom, baker, svinec, mangan, živo srebro... nekateri nujni za življenje, akumulacija v dol. tkivih

Organske spojine

- Ogljikovodiki:
  - alifatski (metan, etan, propan, ..., parafin) - povzročajo zadušitve, iritacijo sluznic
  - ciklični (cikloheksan, metil cikloheksan, benzen...) - karcinogeni, mutageni, ksenoestrogeni

Organske spojine

- Halogenirani ogljikovodiki (klorometan, kloroform, ogljikov tetraklorid, polivinil klorid, dioksani) - težko razgradljivi - vključijo se v prehrambeno verigo - povzročajo motnje v delovanju živčnega in imunskega sistema, karcinogeni

Organske spojine

- Alkoholi (metanol, etanol) - toksični za različne organe, najbolj očitno za centralni živčni sistem, slepota

Organske spojine

- Glikol in derivati (etilen glikol, etri, ketoni, aldehidi, cianidi) - različna toksičnost glede na skupino

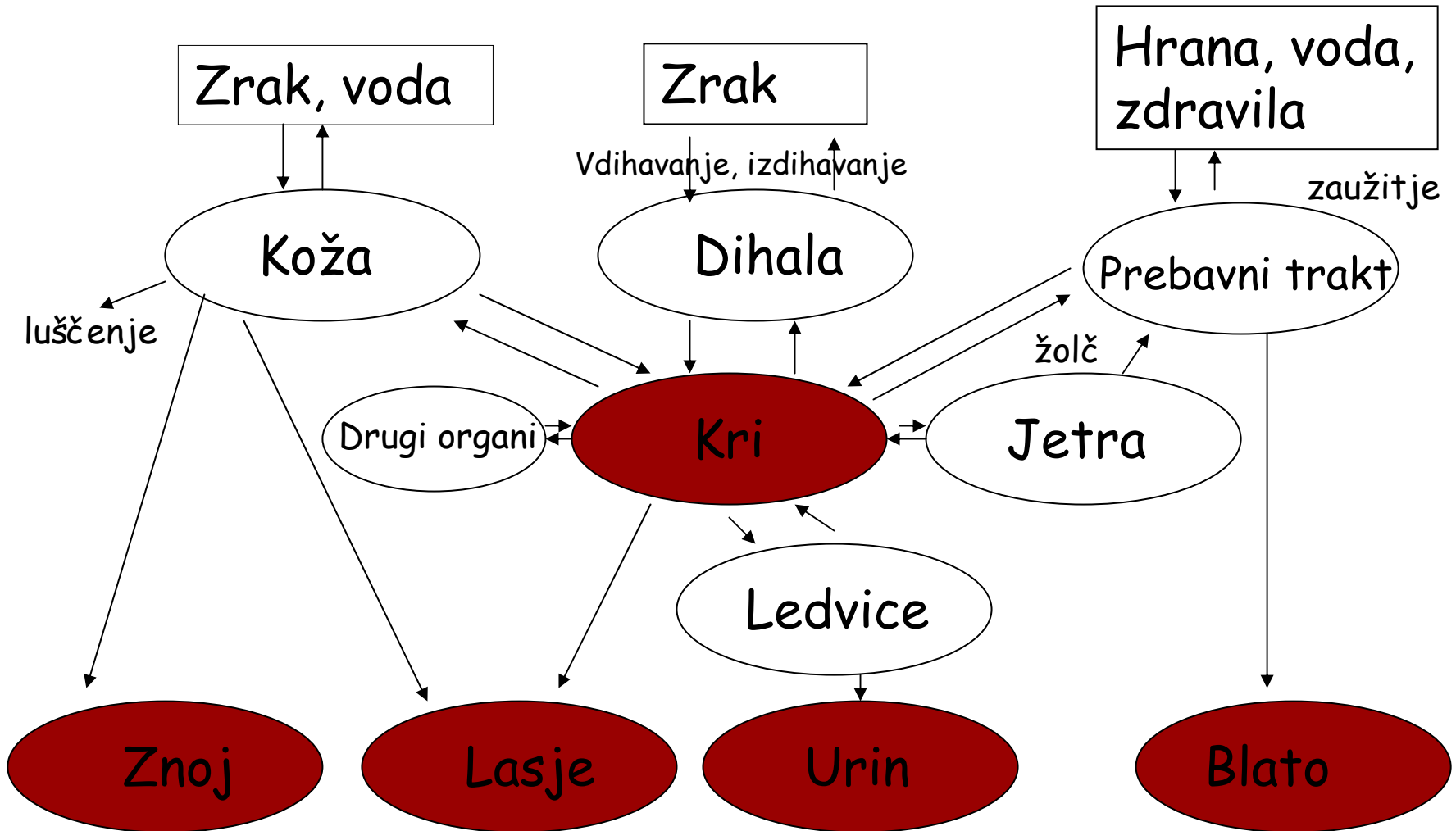
Poti izpostavitve

- Kemikalije se sproščajo v okolje na različne načine:
  - Pri naravnih geoloških procesih, pri pridobivanju rude, različni odpadki (industrijski, kmetijski, hišni...)
  - Pri nesrečah (med proizvodnjo, skladiščenjem, transportom)
- Onesnaženje zraka, vode, zemlje, morja, hrane (preko prehrambene verige ali zaradi uporabe kemikalij v proizvodnji hrane)

Poti izpostavitve

- Kemikalije vstopajo v telo z:
vdihavanjem, zaužitjem, absorpcije
preko kože, oči, prenosom preko
placente, dojenjem

Distribucija, metabolizem, izločanje

Distribucija

- Vdihavanje:
- Za pojav kroničnih bolezni ponavadi potrebna 10-20 letna izpostavitve
  - Silikoza (zmanjšana pljučna kapaciteta)
  - Azbestoza (vnetje pljuč, fibroza, rak)

Distribucija

- Zaužitje - iz prebavnega trakta preko krvožilja v jetra:

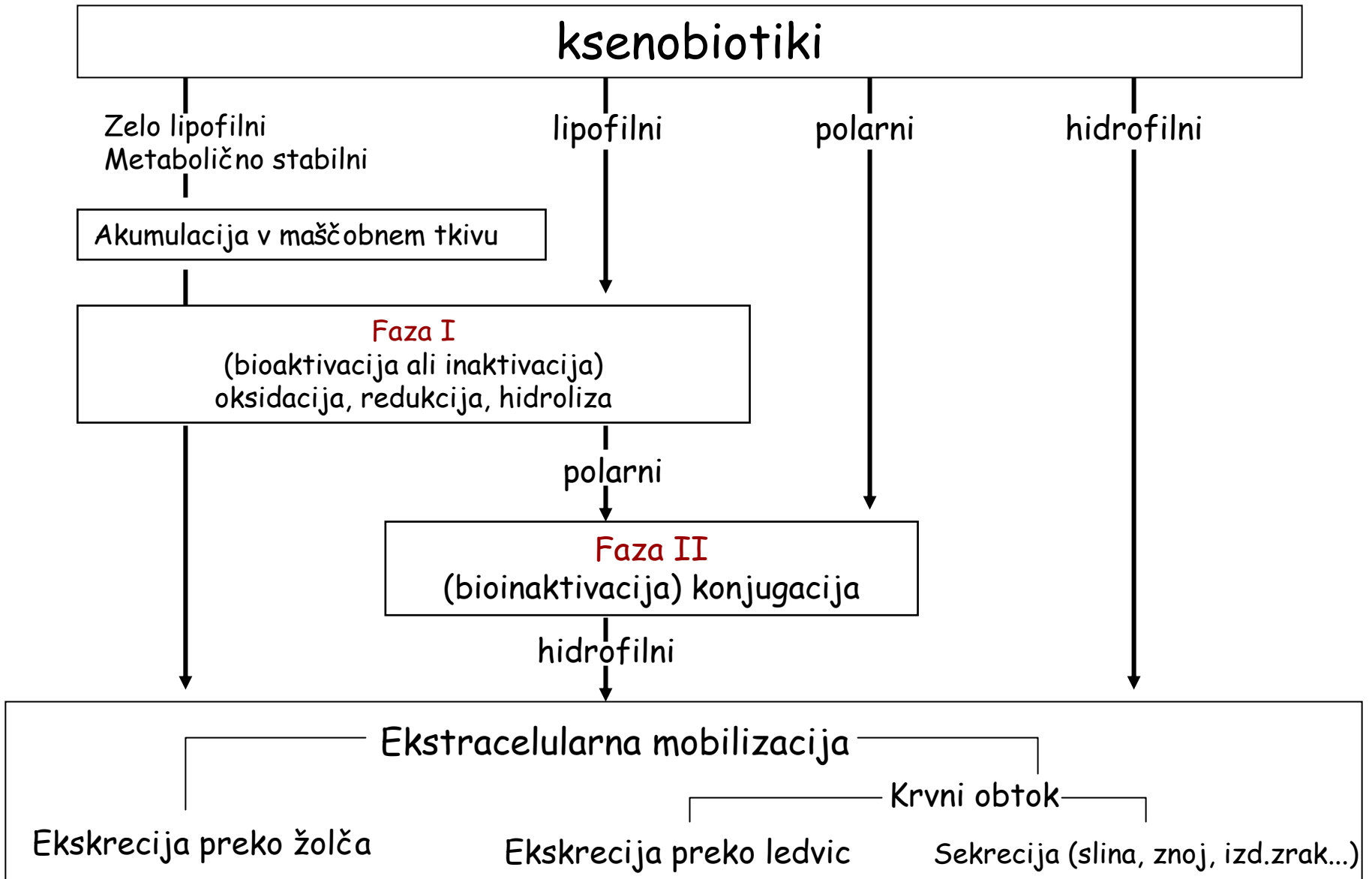
- BIOTRANSFORMACIJA:

- Detoksifikacija (zmanjšana toksičnost)
- Bioaktivacija (povečana toksičnost)

Poteka preko 2 faz: faza I: dodajanje polarnih skupin (-OH, -COOH) na toksične molekule

faza II: dodajanje endogenih hidrofилnih skupin, ki omogoča hitro izločanje

Metabolizem in izločanje

Sistemska in za dol. organ specifična toksičnost-lokalna toksičnost

- Sistemska toksičnost: učinek kemikalije na celotno telo po absorpciji in distribuciji s krvjo po telesu.
- Lokalna toksičnost: učinek na organ, kjer je kemikalija prišla v stik z organizmom

Učinki na spolno funkcijo in na razvoj plodu

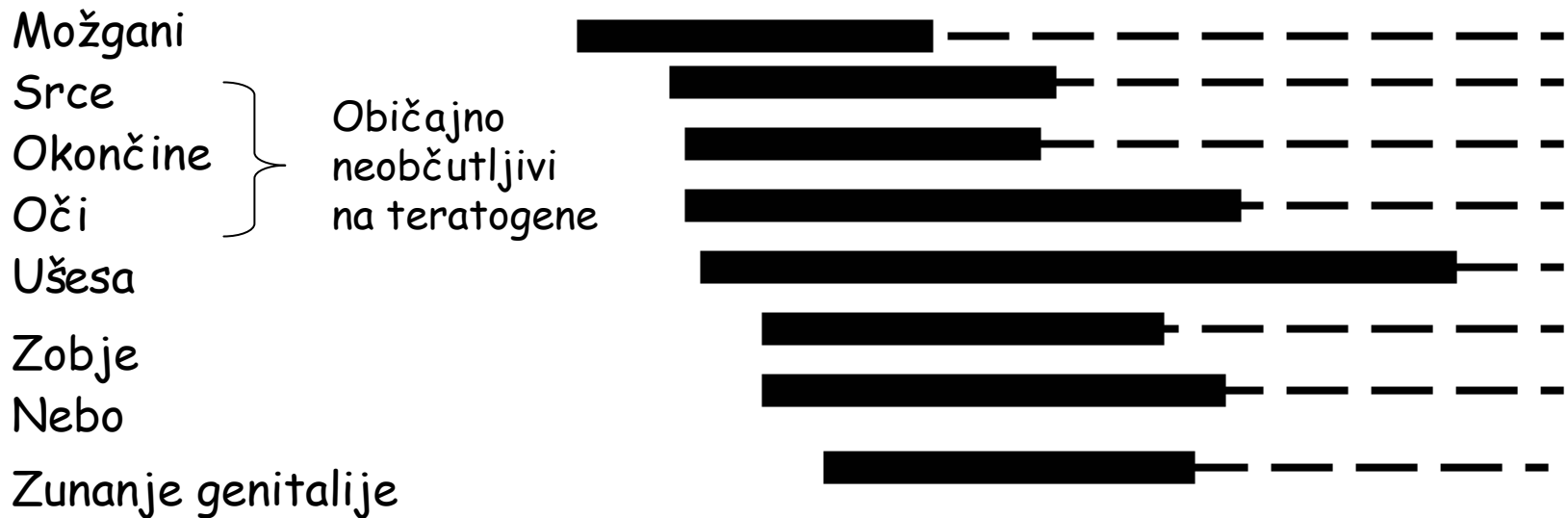
- Učinki na plodnost, spolno funkcijo in libido
- Učinki na plod - prirojeni defekti, zmanjšana teža novorojenčka, splav
- Učinki odvisni od vrste in trajanja izpostavitve kemikaliji, ter od faze razvoja plodu v času izpostavitve kemikaliji

Razvoj organov med nosečnostjo

Nosečnost (v tednih)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 // 16 // 20 - 36 38

Organ Delitev in vsaditev ← Zarodek → ← Plod →

Prenatalna smrt

Večje morfološka abnormalnosti

Fiziološki defekti in manjše morf. poškodbe

■ Zelo občutljiv interval

- - - Nadaljnji razvoj, manj občutljiv na teratogene

Genotoksičnost

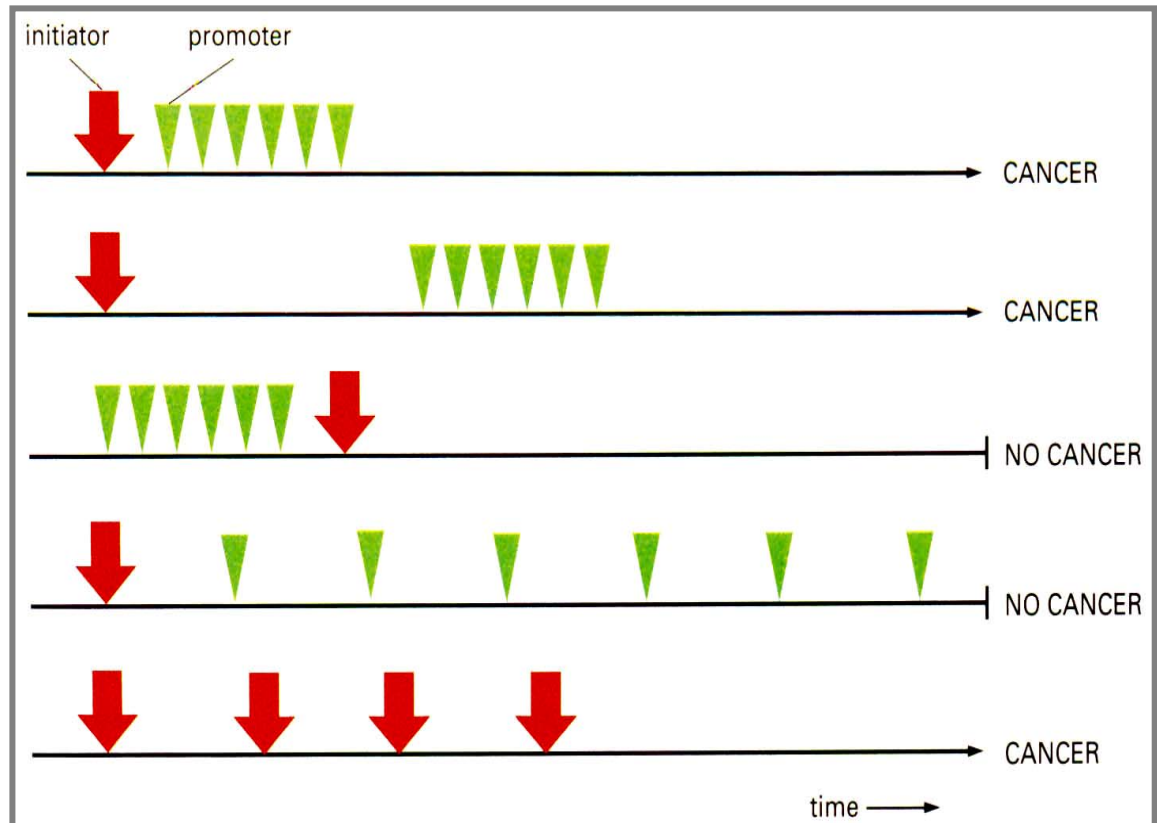
- Biološki, kemični ali fizikalni dejavniki lahko reagirajo z **DNA** in s tem spremenijo njeno strukturo ali funkcijo, kar lahko vodi v spremembo genetske informacije.
- Mutacije

Genotoksičnost

- Karcinogeneza (nastanek tumorjev)
- Toksičnost na zarodek in plod (dedne genetske boleti in spačenost (malformacije))
- Druge somatske bolezni (arterioskleroza, katarakta (motnost očesne leče))

Karcinogeneza

- Inicijacija
- Promocija
- Napredovanje

Karcinogeni

- Organski karcinogeni: ogljikove spojine
- Anorganski karcinogeni: spojine, ki vsebujejo arzen, nikelj in krom
- Azbest in sintetična mineralna vlakna azbest deluje tudi kot promotor
- Ionizirajoče in ultravijolično sevanje
- Virusi

Toksičnost-testiranje

- Toksikološki profil kemikalije
- Testi za določevanje:
  - Akutne toksičnosti
  - Subkronične toksičnosti
  - Kronične toksičnosti
- Testi specifični za določeno področje toksičnosti (na spolne organe (multigeneracijske študije, teratogene študije), genotoksičnost, kožni testi (alergije), imunotoksičnost, nevrotoksičnost, dihalni organi)

Akutna toksičnost

- Učinki kratkotrajne in visoko-dozne izpostavitve
- LD_{50} -letalna doza, ki povzroči smrt 50% testnih živali
- ED_{50} - efektivna doza, ki ima učinek na 50% testnih živali
- LC_{50} - koncentracija, ki povzroči smrt 50% testnih živali (kadar testiramo pline ali hlape)

Subakutna toksičnost

- Določevanje doze, ki vpliva na splošno stanje živali (izguba teže, sposobnost hranjenja, aktivnost in obnašanje)
- Funkcionalni testi (funkcija ledvic, jeter), histopatologija, analiza krvi in urina
- Testi trajajo prb. 28 - 90 dni (glede na vrsto testnih živali, 10% pričakovane življenjske dobe)

Kronična toksičnost

- Določevanje ali ima kemikalija kakršen koli vpliv na zdravje pri dolgotrajni izpostavitvi (razvoj raka)
- Glede na vrsto testnih živali traja npr. 2 leti za podgane, miši - megamouse projekt

Ostali testi

- Reproduktivne študije
- **Kratkotrajni genotoksični testi**
- Študije na ljudeh - klinične, epidemiološke
- Odnos struktura - aktivnost

Označevanje kemikalij

- Informacija o toksičnosti
- International Program on Chemical Safety (IPCS)
- www.who.int/pcs
- www.who.int/pubs/pub_list.htm

Fizikalni dejavniki

So potencialno škodljive energije v okolju, ki lahko takoj ali postopoma poškodujejo posameznika, kadar je ta izpostavljen dovolj velikim količinam te energije

Zvok, sevanje, svetlobna energija, termična energija, električna energija

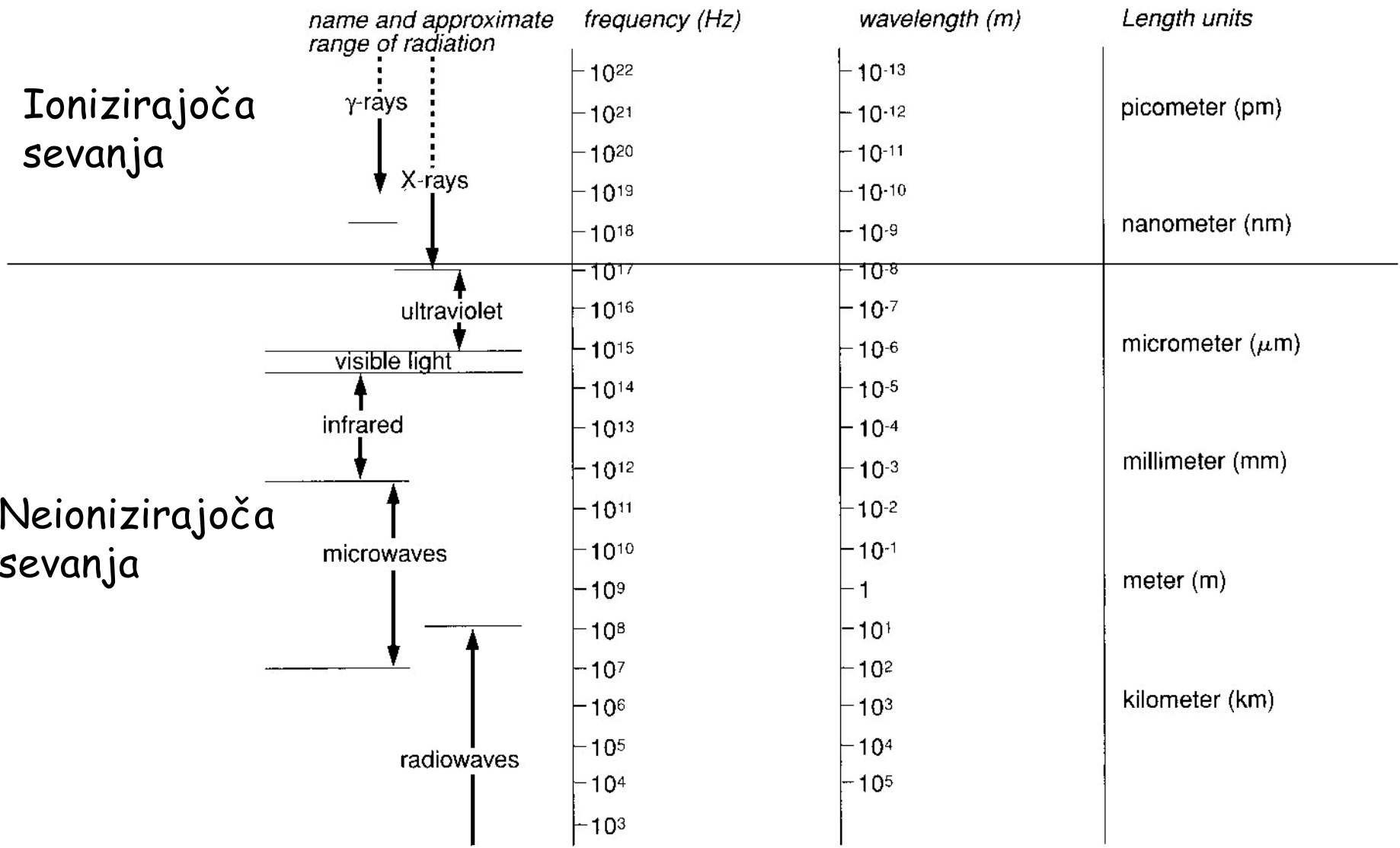
Hrup

- Definicija: neželen zvok
- Jakost zvoka merimo v decibelih (dB): spremembe v pritisku zvočnega vala
- Jakost zvoka, ki ga zazna človeško uho je odvisno tudi od frekvence (tona) zvoka
- Povečana jakost zvoka poveča tveganje za izgubo sluha
- 85 dB: varnostna meja na delovnem mestu -10% tveganje za izgubo sluha pri delovnem času 8 ur in 40 letni izpostavitvi

Hrup

Izvor	Slušni učinek	Jakost zvoka (dB)
Strel, vzlet letala, eksplozija petard	Prag bolečine	140
Glasna glasba, grmenje	Neprijetno glasno	120
Podzemna železnica, snežne sanke	Skrajno glasno	100
Klimatske naprave, polna restavracija, dizelski motor	Srednje glasno	80
Pojočne ptice, normalno pogovarjanje	Tiho	60
Šelestenje listov, lahen dež	Zelo tiho	20
Šepetanje	Komaj slišno	10

Elektromagnetna sevanja

Ionizirajoče sevanje

- IONIZACIJA

Kadar sevanje nosi dovolj energije, da izbije elektron iz atoma in povzroči nastanek para ionov (negativno nabit elektron in pozitivno nabit atom)

- Vrste: alfa, beta delci, gama sevanje in X žarki, nevtroni

Neionizirajoče sevanje

- Elektromagnetno sevanje, ki ne povzroča ionizacij
- Ultravijolično sevanje
- Elektromagnetna polja
- Vidna svetloba in laserji

Ultravijolično sevanje

- Sevanje sonca, izvori UV v laboratorijih
- Povzroča lahko katarakto (slepota), kožnega raka, zmanjša funkcijo imunskega sistema (povečano tveganje za infekcije in zmanjšanje učinkovitosti cepljenja proti nalezljivim boleznim)

Elektromagnetna polja

- nastanejo okoli daljnovodov, električnih žic, električnih aparatov (televizorji, mobilni telefoni)
- Zelo veliko podatkov o njihovi škodljivosti, vendar trdnih dokazov (še) ni

Vidna svetloba in laserji

- Vidna svetloba povzroča poškodbe samo pri zelo dolgi izpostavitvi
- LASER (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation); večja energija (samo ena val. dolž.)
- Nezaradostna svetloba - poveča možnost nastanka poškodb

Plak

- Specifičen za delo na velikih globinah ali višinah (bolj kot absolutni plak je nevarna sprememba tlakov)
- Dekompresija pri potapljačih
- Že pri 2000 m nad. višine zmanjšanje tlaka zraka lahko povzroči težko dihanje; pri 4000 m nad. višine pa slabost in nezavest

Ekstremne temperature

- Problemi ohranjanja telesne temperature nastopijo kadar:
  - so temperaturne spremembe tako velike, da se telo ne more prilagoditi
  - so mehanizmi adaptacije (npr. znojenje) poškodovani
  - je ekstremni temperaturi izpostavljen samo del telesa, ozeblina, opekline

Ekstremne temperature

- Nizke temperature: ozeblina, hipotermija
- Visoke temperature: opekline, vročinski stres lahko vodi v vročinsko kap

Mehanični dejavniki

- Nastanejo zaradi kinetične energije-
POŠKODBA
  - na delovnem mestu (ergonomičnost)
  - doma, pri rekreaciji
  - v prometu

Haddon-ova matrica; primer za prometne poškodbe

Faze	Faktorji		
	Človeški	Vozilo	Okolje
Pred poškodbo	Preprečiti vinjenost	Brezhidno vozilo	Zagotoviti vidnost dejavnikov tveganja
Poškodba	Uporaba varnostnega pasu	Neuporaba ostrih predmetov	Preskrbeti ovire, ki preprečujejo čelna trčenja
Po poškodbi	Ustavitev krvavitve	Omogočiti hitro zaustavljanje vozila	Omogočiti hiter prihod reševalnih vozil

Psihosocialni dejavniki

- Stres: odgovor posameznika na stresne dejavnike (stresorji).
- Negotovost, zaskrbljenost, bojazen, strah, pomankanje občutka o vplivu na dol. situacije
- Pojav bolezni pri dolgotrajni izpostavljenosti stresorjem: kardiovaskularne bolezni, želodčne razjede, bronhitis, revmatoidni artritis

Literatura

A. Yassi, T. Kjellstrom, T. De Kok, T.L. Guidotti. *Basic Environmental Health*
Oxford University Press 2001

www.who.int